

מתי נכתב 'דייקות', ספר הדקדוק של רשב"ם?

יוסף עופר

ספר הדקדוק של רשב"ם, 'דייקות', שרד בכתב יד יחיד בעולם – כ"י ברלין Or. qu. 647 – ושנים רבות לא היה מוכר ללומדים. את מהדורתו הראשונה הכין בראשית המאה העשרים מלומד צעיר, יום טוב שטיין, שנפטר בדמי ימיו ועבודתו פורסמה לאחר מותו.¹ מהדורה חדשה ומדויקת, ובראשה מבוא מקיף, יצאה לאור בשנת תש"ס בידי רונאלה מרדלר.² גם בעבודותיה חקרה מרדלר את תורת הדקדוק של רשב"ם ותיארה אותה בהרחבה.³ 'דייקות' כולל שני חלקים. חלקו הראשון הוא ספר דקדוק בן שמונה פרקים, העוסקים בתופעות הקשורות לגזרות העלולות, בתופעות בגזרת השלמים, בצורות הסמיכות, באותיות הגרון, בצורות זכר ונקבה, בחילופי קמץ קטן וחולם, בצורות העבר והעתיד, ובצורות הקשר והפסק.⁴ חלקו השני של הספר הוא פירוש דקדוקי לתנ"ך.⁵ בכותרת החלק השני רשב"ם מצהיר על כוונתו לפרש את התנ"ך כולו, 'מספר בראשית עד תכלית כ"ד ספר[ים]', ולכלול בפירוש זה עניינים שלא נכללו בספר הדקדוק, וגם עניינים שכבר נדונו בו. אולם בכתב היד היחיד של 'דייקות' הידוע לנו, הפירוש הזה נפסק בראשית ז, ה. מעתיק כתב היד מודיע בשיר חניני כי לא מצא את ההמשך ומביע את תקוותו שתימצא

- 1 י"ט שטיין, 'שיריו טוב: דקדוק מרבנו שמואל [בן מאיר (רשב"ם)] ופירושו על התורה על פי הדקדוק', בתוך: *Jahrbuch des Traditionstreuen Rabbinerverbandes in der Slowakei*, Trnava 1923, pp. i-vii, ועמ' לג-טו. על הגילוי מחדש של עבודתו המקורית של שטיין ראו הנספח בסוף המאמר.
- 2 ר' מרדלר, דייקות מרבנו שמואל [בן מאיר (רשב"ם)]: מהדורה ביקורתית עם מבוא ותוכן עניינים מפורט, ירושלים תש"ס (להלן: דייקות). הציטוטים מהספר הם על פי מהדורה זו, בשינויים קלים המפורטים להלן בהערה 14.
- 3 ר' מרדלר, 'דייקות מרבנו שמואל [בן מאיר (רשב"ם)]: דיון בספר הדקדוק ומסקנות', עבודת גמר (מ"א) בהדרכת פרופ' שרה יפת, האוניברסיטה העברית, תשנ"ה; הנ"ל, 'רבי שמואל בן מאיר (רשב"ם) והדקדוק העברי': תפיסתו הדקדוקית בענייני תורת ההגה ותורת הצורות, מעמדו בחכמת הלשון ודמותו כמדקדק', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשס"ד.
- 4 דייקות, עמ' 1-48. חלוקת החיבור לפרקים נעשתה בידי רשב"ם. הגדרת תוכן הפרקים המובאת כאן היא על פי הכותרות במהדורת מרדלר.
- 5 דייקות, עמ' 49-62.

האבדה.⁶ מן העובדות האלה עולה השאלה האם השלים רשב"ם את כתיבת הפירוש הדקדוקי רחב ההיקף שתכנן, ואם לא עשה כן, מדוע חדל מעבודתו.⁷

כמה מחוקרי רשב"ם הצביעו על הקבלות רבות בין ספר הדקדוק 'דייקות' ובין פירוש רשב"ם לתורה. ראשון להם היה יום טוב שטיין, המהדיר הראשון של 'דייקות', שהצביע על שמונה הקבלות כאלה וראה בהן הוכחה לזוהתו של מחבר 'דייקות'.⁸ בעקבותיו באו חנוך ילון, שרה יפת ורונאלה מרדלר וחזקוני את הזיהוי, והוא מקובל היום ללא עוררין.⁹

אשר לזמן כתיבתו של החיבור – שטיין שיער שהוא נכתב בערב ימיו של רשב"ם, לאחר השלמת פירושו לתורה, והחיבור קטוע מפני שהמחבר לא הספיק להשלימו.¹⁰ מרדלר מציינת כי היקפם של הפירושים הדקדוקיים לפרקים א-1 בבראשית מצטמצם והולך, ורואה בכך סימן כי תש כוחו של רשב"ם.¹¹ ראה גמורה אין כאן, אבל לפחות מקצת ראה יש לכך שהמשך החיבור לא נכתב מעולם.

על ההוכחות הנסיבתיות האלה הוסיף חנוך ילון ראייה מסוג אחר: הוא משווה את דברי רשב"ם בפירושו לתורה לדבריו ב'דייקות' בשתי פסקאות בחיבור, ואומר: 'בפירושו הרי הוא מתווכח ומספר על דרך עבודתו, וב'דייקות' הדברים אמורים בפשטות, כמי שכבר נקבעו הדברים בלבו'.¹²

6 מפני חיבתו של השיר ראוי להביאו, לנקדו ולפרשו: 'סופר מתחנן, אל ידע חונן, להמציא לי סדורים, תכלית הדברים. אמנה מה יצאתי, פי עוד לא מצאתי. אם אמצא עוד, אצתיקם בכל מאד, ומפני קצב הנעלם, אשיג לאחריים גבולם'. הסופר (כלומר המעתיק) מתחנן אל האל החונן לאדם דעת, שימצא לו את סוף דברי החיבור כשהוא סדור וערוך. אך עתה הוא נאלץ לנטוש את החיבור הזה כי לא מצא את המשכו, ולהעתיק חיבורי דקדוק אחרים בהמשכו של כתב היד. אם ימצא בעתיד את המשך, יעתיק אותו ברצון ובחשק, וכדי לפנות לו מקום, יוותר על חיבורים אחרים שהעתיק וידחה אותם מפני דברי רשב"ם. כוונתו לומר כנראה שיתלוש מן הספר דפים שכבר העתיק, כדי לפנות מקום לדפים החדשים.

7 לדברי שרה יפת, 'אין בידינו להציע תשובה לשאלה אם רשב"ם השלים את המלאכה אם לא'. ראו: ש' יפת, פירוש ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) לספר איוב, ירושלים תש"ס, עמ' 210, הערה 5.

8 'דייקות' מיוחס בכתב היד שלוש פעמים ל'רבנו שמואל' או ל'מרנא שמואל' (דייקות, עמ' ג). כתב היד היה ברשותו של משה שטיינשניידר והוא תיאר לראשונה בשנת 1866. ראו: מ' שטיינשניידר, 'מוכרת המזכיר: א. דקדוקים', ישורון [בעריכת יוסף יצחק קובאק], שנה ה' (תרמ"ו [1866]), עמ' קמו-קנב. שטיינשניידר מזולז ברמת ידיעת הלשון הבאה לידי ביטוי בחיבור ומסתייג מייחוסו לרשב"ם.

9 ראו: ח' ילון, 'נספחות למאמר "הגיהה ספרדית" וכו'', עיני לטון, ירושלים תש"ב, עמ' 28-29. יפת דנה בהרחבה רבה בתורת הלשון של רשב"ם בפירושו לאיוב, ומצביעה על קווי דמיון רבים בין פירוש זה לספר 'דייקות'. ראו: יפת (לעיל הערה 7), עמ' 209-276. מרדלר מביאה ראיות נוספות לזיהוי זה במבוא לספר 'דייקות' (עמ' ג).

10 שטיין (לעיל הערה 1), עמ' iv, הערה 28.

11 במהדורת מרדלר, הפירוש לפרק א מחזיק 101 שורות; לפרק ב – 66; לפרק ג – 37; לפרק ד – 15; לפרק ה – 6; לפרק ו – 25.

12 ילון (לעיל הערה 9), עמ' 28, הערה 5.

במבוא למהדורתה מרדלר מרחיבה את הדברים ודנה בארבע השוואות בין הפירוש לתורה ובין 'דייקות'. לדעתה, כל אחת מן השוואות האלה מעידה על שינוי והתפתחות באופן הניתוח ובהתייחסות לנושאים הלשוניים, ומכאן חיזוק למסקנת איחורו של 'דייקות'. כיוון שלישי של הוכחה הוא ראייה היסטורית שמרדלר מביאה על זמנו של אחד החכמים הנזכר בספר 'דייקות'.

בחינה מחדש של חומר הראיות מורה לדעתי כי רשב"ם חיבר את 'דייקות' בצעירותו, לפני שחיבר את פירושו לתורה. הראיות לכך הן ענייניו המרכזי של מאמרי.¹³

א. התאמת צורות המקור המוחלט לצורות הפועל לצדן

בלשון המקרא רגילים הצירופים של צורת מקור וצורת פועל בעבר או בעתיד. בספר 'דייקות', וגם בפירוש התורה, רשב"ם קובע כי יש התאמה בין צורת המקור לצורת הפועל, ובהקשר זה הוא דן בפסוק 'כי הָרַס תְּהָרַס'.

דייקות, עמ' 25¹⁴

כל דבור כפול בלשון פֶּעוּל פֶּעַל צריך הראשון להיות בגזרת השני הן דגש הן רפה, הן להוסיף נון בראשון כמו בשיני.

כמו 'שָׁבַר תִּשְׁבַּר'.¹⁵ אבל 'שָׁבַר תִּשְׁבַּר' או 'שָׁבַר תִּשְׁבַּר' לא יתכן, שלא 'מצא חבר' לו בכל התורה כולה.

וכמו 'הָרַס תְּהָרַס'¹⁶ (שמ' כג, כד) – לא יתכן לומר 'כי הָרַס תְּהָרַס' או 'כי הָרַס

13 מאיר לוקשין מסתייג מקביעותיה של מרדלר וטוען שאין הן משכנעות, אולם אינו דן בעניין בפירוט. ראו: M. I. Lockshin, "'Rashbam" on Job: A Reconsideration', *Jewish Studies Quarterly*, (2001), p. 82, note 12.

14 מהדורתה של מרדלר מצטיינת בנאמנות לכתב היד. היא הקפידה להביא את הניקוד והפיסוק כמות שהם. דיוק זה בא לעתים על חשבון המובנות של הטקסט, ומותר לקרוא טקסט רב-משמעי שלא הוסבר כל צורכו. במאמר זה התאמת את הפיסוק להגיגון הפנימי של הטקסט ללא מחויבות לכתב היד וניקודי כמה צורות שאינן מנוקדות בו. ציטוטים שלמים או מילים בודדות שהוספתי בהם סימני ניקוד סומנו בכוכב מימין. כמו כן הוספתי לפעמים מראי מקום לפסוקים. באופן זה נהגתי גם בציטוטים מפירוש רשב"ם לתורה ומפירושו לאיוב. כידוע, כתב היד של הפירוש לתורה, כ"י ברסלאו, אבד, ולכן ציטטתי על פי מהדורת רוזין (דוד ראזין, פירוש התורה אשר כתב השלם רשב"ם.... ברסלב תרמ"ב). רוזין ניקד כמה מן הצורות הנדונות ניקוד מלא, ונראה שהשלים שם את הניקוד מדעתו ולא מצאו בכתב היד.

15 נוסח המסורה בשמות כג, כד: 'שָׁבַר תִּשְׁבַּר'. הדיון בדוגמה זו כאן מתאים לדרכו של רשב"ם להשתמש שוב ושוב בשורש שב"ר להדגמת עקרונות דקדוקיים. מרדלר (עבודת דוקטור [לעיל הערה 3], עמ' 77-81) עמדה על דרכו של רשב"ם להשתמש ב'דוגמות אב' ולבחור בשורשים מסוימים להדגמת עקרונות דקדוקיים, ובהם השורש שב"ר (שם, עמ' 78). וראו להלן הערות 21, 25.

16 כך הוא הניקוד בכתב היד, בהתאמה לנוסח המסורה (בחילופי קמץ-פתח השכיחים בכתב היד). אבל

תהרסם' – להיות האחד משקל דגש והשני משקל רפה. אלא או 'הרס תהרסם' שניהם משקל דגש או 'הרס תהרסם' שניהם משקל רפה, כמו 'הרוג תהרגנו' (דב' יג, ז) ששניהם משקל רפה [וכו']¹⁷.

פירוש התורה, שמות כג, כד

כי *הרס *תהרסם – ומדעתי¹⁸ הגהתי תהרסם משקל דגש מנעורי, ושיבשתי ספרי צרפת שנקוד בהם תהרסם, והוא משקל רפי כמו 'הרג תהרגנו' (דב' יג, ז). אבל מאחר <כי> 'הרס' משקל דגש צריך לומר כמו כן משקל דגש 'תהרסם' דוגמת 'שבר תשבר' (שמ' כג, כד). ושוב מצאתי בכל ספרי אספמיא ואשכנז כמו שהגהתי משקל דגש.

בפירוש התורה רשב"ם מתגאה בכך שהעז לתקן את הנוסח שהיה מקובל בצרפת, ועשה זאת על פי הבנתו הדקדוקית; ורק בשלב מאוחר יותר מצא כי הניקוד המקובל בספרי ספרד ואשכנז מתאים להגהה שהציע מסברה לספרי צרפת.

היכן ומתי הגיה רשב"ם את ספרי צרפת? נראים הדברים שהקטע שלפנינו בספר 'דייקות' הוא הוא ההגהה המדוברת.¹⁸ כל כולו פולמוס נסתר נגד הגרסה 'הרס תהרסם' שלא תיתכן. רשב"ם מקדים את הדיון בצירוף 'שבר תשבר' המצוי בהמשכו של הפסוק בשמות, אך ראוי לבוא כהדרגה גם בפני עצמו. בעזרת הצירוף הזה, מגזרת השלמים, שאין בו מחלוקת, קל לו לשכנע את קוראיו כי נוסחי הכלאיים התאורטיים 'שבור תשבר' או 'שבר תשבר' לא ייתכנו. לאחר מכן הוא עובר לפולמוס וטוען כי גם הנוסח 'הרס תהרסם' הוא נוסח כלאיים בלתי אפשרי, ובנוסח הנכון חייבות שתי צורות הפועל להיות מבניין אחד. מובן שרשב"ם מצניע את העובדה שהנוסח שהוא תומך בו מנוגד לנוסח הספרים, שהרי בכך תתערער טענתו, ומי יסכים לשמוע לטיעוניו ולשנות את הנוסח המקובל?
אם נקבל את ההסבר הזה, הרי לנו אמירה מפורשת של רשב"ם שאת 'דייקות' חיבר בנעוריו ('מנעוריי').

כיוון ששאלת ניקודן של המילים היא הנושאה כאן, אפשר שרשב"ם התכוון להשאיר את המילים האלה בלא ניקוד כלל, והמעתיק הוא שניקד אותן.

17 רודון השמיט את וי"ו החיבור במילה זו וגרס 'מדעתי'. וכן במהדורת 'מקראות גדולות הכתר' בתקליטור 'מאגר הכתר', גרסה שנייה, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ה. אולם ייתכן שרשב"ם ניקד את הדיבור המתחיל, והדיון שלו ממשיך ומנמק את הניקוד שכבר הופיע בדיבור המתחיל (כאומר: כך הוא הניקוד, ומדעתי הגהתי וכו'). השוו לדבריו ב'דייקות': 'סמכוני באישיות. ולא ידעתי למה נרפה' (עמ' 23, שורה 15).

18 ראוי להדגיש כי רשב"ם מיעט בהפניות מספר אחד שלו למשנהו. בכל חיבוריו – ספר 'דייקות', פירוש התורה, פירוש קהלת, פירוש איוב, ואף פירושי שיר השירים ואסתר המיוחסים לו – מצאתי רק הפניה אחת: באיוב כו, ח באה הפניה לביאור ספר שמואל. במקום הנדון כאן בא אפוא חריג נדיר (ואף הוא אינו בבחינת הפניה מפורשת), והוא נובע מגאוותו של רשב"ם על ההגהה המוצלחת שהציע.

לפי ההסבר המנוגד, הגורס שאת 'דייקות' חיבר רשב"ם בזקנותו, צריך להניח שלוש שלבים: בנעוריו הגיה רשב"ם מדעתו את נוסח ספרי צרפת בניסבות שאינן ידועות לנו; במשך הזמן מצא סיוע בספרי ספרד ואשכנז לנוסח שהגיה; ועתה בזקנותו הוא בא לכתוב את 'דייקות'.

אולם אם רצה להדגים את התאמת צורת המקור לפועל, מדוע חזר לפסוק הבעייתי 'הרס תהרסם' ואם עשה זאת, מדוע אינו מספר את הנתון החשוב שכך אמנם הנוסח המקובל בספרד ואשכנז?¹⁹

דרכו של רשב"ם להגיה את הספרים לאורם של שיקולים דקדוקיים, אך לעשות זאת בצנעה ולא באמירה בוטה, עולה גם מדבריו על 'זעמה' (במ' כג, ז) ומדבריו על 'סמכוני באישיות' (שה"ש ב, ה).

דייקות, עמ' 20, שורות 14–16; עמ' 21, שורות 7–8

יש תיבות שדומות לגזרת משקל דגש ואינו כי אם משקל רפה. [...] יאמר בלשון צווי *שחטו (שמ' יב, כא), *בחרו לכם את הפר האחד (מל"א יח, כה), שאגו, זעמו, זעמה, לאקהב (דב' טו ועוד), לגערה [...].
ואחרי שאמר בלשון צווי שחטו בחרו זעמה ישר' (במ' כג, ז), כמו כן יאמר בלשו' עבר.

פירוש התורה, במדבר כג, ז

זעמה – נראה לי פתח, שהוא לשון ציווי. אבל זעמה מלא פום (=חולם) משמע נקבה זועמת, כמו 'אש *אוקלה' (דב' ז, כד ועוד) ו'היא *שופטה את ישראל' (שופ' ד, ד).

מדבריו רשב"ם בפירוש התורה משתמע כי בספרים שלפניו כתוב באמת זעמה בחולם, אלא שנוסח זה נראה לו קשה והוא מציע להגיהו מסברה. ב'דייקות' אין אפילו רמז שיש פה הגהת נוסח.²⁰

19 מרדלר חשה אל נכון כי 'בחירתו של רשב"ם להתעמק בדייקות דווקא בצירוף "הרס תהרסם" אינה מובנת ומורגשת בה נימה אפולוגטית. היא מוסברת רק לאור הודעתו של רשב"ם בפירושו לתורה בדבר תיקון הנוסח שערך' (עמ' ה). זאת בניגוד מוחלט להרגשתו המוזרה של ילון, כי 'הדברים אמורים בפשטות, כמי שכבר נקבעו הדברים בלב' ([לעיל הערה 9], עמ' 28, הערה 5). ובכל זאת מרדלר מגיעה למסקנתו של ילון על איחורו של 'דייקות'. ילון מתבסס על כך שלא מצא ב'דייקות' את התיביעה המפורשת להגיה את ספרי צרפת. אך יש לטעון נגדו כי הדברים משתמעים מדברי רשב"ם, שהרי הוא טוען שנוסח כלאיים לא ייתכן, אלא יש לבחור או בבניין קל (משקל רפה) או בבניין פיעל (משקל דגש). ומכאן משתמע שהנוסח שעמד לפני רשב"ם אכן היה נוסח הכלאיים 'הרס תהרסם'.

20 ילון (שם) ומרדלר (דייקות, מבוא, עמ' ה) רואים בהתעלמותו של רשב"ם מבעיית הניקוד של 'זעמה' ראייה לאיחורו של 'דייקות' והסתמכותו על פירוש התורה. לדעתי, יש פה הגהה סמויה מסברה, ואילו בפירוש התורה כבר העז לרמוז לכך.

דייקות, עמ' 23, שורות 15-18

'סמכוני באשיות' (שה"ש ב, ה) – ולא ידעתי למה נרפה. או יאמר סמכוני מלשו' רפה של 'סמך מלך בבל' (יח' כד, ב) או סמכוני דגש, כמו (שפר חצים) שפרוני, 21 *רפדוני בתפוחים' (שה"ש ב, ה). ושמה יש שבוש בספרים. ומפי ר' יעקב בר' שבת' מארץ יון שמעתי שנדגש בספריהם.

כאן יש אמירה חזקה ומפורשת יותר ביחס להגהה, ומוזכרת לשון 'שבוש בספרים', וזאת כנראה משום שרשב"ם מצא סמך להגהתו בספרי יוון, והגהתו אינה מתבססת על הסברה בלבד. אך גם כאן באה לשון 'שמא' למתן את ההגהה (כמו 'נראה לי' במובאה הקודמת). 22

ב. תצורת בניין התפעל

ההשוואה השנייה קשורה לתצורת הפעלים בבניין התפעל ולהידמות האות תי"ו במקצת הפעלים.

פירוש התורה, שמות ט, יז

מסתולל – מתפעל מן 'סולו סולו המסילה' (יש' סב, י), כובש אותם לעבדים, כרכת' 'ויכבשו אותם לעבדים ולשפחות' (יר' לד, יא; נוסח המסורה: ויכבשו לעבדים ולשפחות).

ולהודיעך שיטת המתפעלים, כי כל תיבת המתפעלים באה תוספת תי"ו בראש, חוץ מאותן שאוציא מן הכלל לבסוף: מן אמר יאמר 'יתאמרו כל פועלי או' (תה' צד, ד). יתברך (יש' סה, טז). יתגדל, 'והתגדלתי והתקדשתי' (יח' לה, כג). 'יתהלל המתהלל' (יר' ט, כג). יתווכח (מי' ו, ב). ויתחבא (בר' ג, ח). 'לשוא תיפ' (יר' ד, ל). 'המסכה צרה כהתכנס' (יש' כה, כ). יתלכדו (איוב מא, ט; לה, ל). ויתמודד (מל"א יז, כא). 23

21 סוגריים מסולסלים מציינים את נוסח כתב היד, וסוגריים מזווים – הצעת תיקון, הנוסח והמנוקדו) הבא כאן בכתב היד הוא טעות ברורה, ולא יכלו לה המהדירים. ההגהה המוצעת פה מתבססת על הקרבה הגרפית ועל נוהגו של רשב"ם להדגים צורות בשורש שב"ר.

22 הגהות נוספות של נוסח המקרא נרמזות, בלשון מתונה, בפירושי לתורה ולאיוב. בפירושו לדברים יח, יא הוא מאריך להוכיח כי המילה 'תברך' שבצירוף 'תברך תברך' מוטעמת מלעיל, ומסיים 'ובה"ת מצאתי אחר כך בספרי ספרד כדבריי'. ללא המשפט הזה, שנוסף לחיבור בשלב מאוחר (אחר כך), לא היינו יודעים שרשב"ם מתקן את הנוסח אלא מן הנימה הפולמוסית. בפירושו לאיוב כ, כו רשב"ם אומר: 'תאכלהו – משקל חזק, ועל כן כ"ף נדגשת (נוסח המסורה: תאכלהו, בכ"ף רפה). על הטף קמץ שבאלף לא שמעתי כלום. ואילו היה ננקד *תאכלהו, או ישר (תוקן בכתב היד: יישר) כוחו בדיקדוקו ובמשקלו'. על תיקוני הנוסח של רשב"ם ראו: מרדלר, עבודת גמר (לעיל הערה 3), עמ' 93-94.

23 במקום 'יתמודד', בדפוסים הישנים באה כאן המילה 'יתמרר' (דנ"ח, ז; יא, יא).

מתנשא (מל"א א, ה). ויתלקטו. 24 התעוללתי (שמ' י, ב; נוסח המסורה: התעוללתי). מתפלל (מל"א ה, ח, כה ועוד). 'מתרושש והון רב' (מש' יג, ז). הרי לך כל האלפא ביתא תי"ו בראשם, חוץ משבעת אותיות הללו דו"ט ס"ף ש"ת.

השי"ן והסמ"ך – באה התי"ו אחריהם במתפעל שלהם: מן סל – מסתולל (שמ"ט, יז). מן שר – 'תשרר עלינו' (במ' טז, יג). מן שבה – ישתבח (במקרא רק: להשתבח – תה' קו, מז). מן שמר – 'וישתמר חקות עמרי' (מי' ו, טז). מן שבר – משתבר. 25 הצד"י והזי"ן – לא יבא תי"ו במתפעל שלהם, אלא אחרי הצד"י תבא טי"ת במקום תי"ו של מתפעל. מן צדק – יאמר נצטדק (בר' מד, טז). מן צבע – יצטבע בדניאל (ד, יב ועוד). מן ציד – הצטיידנו ביהושע (ט, יב). מן צרף – מצטרף (אין במקרא). ואחר הזי"ן תבא דל"ת במקום תי"ו של מתפעל. [מן] 26 זמן – הודמנתון בדניאל (ב, ט, צורת קרי).

* אבל תוספת הן בתיבות – ט' של נצטרק, ד' של (ומן הוד) <הודמנתון>, ותיו של יתאמרו – לעשותן מתפעל כמו שפירשתי, וכן כולם, אבל הם עצמם 27 כשהם ראש התיבה לא היה בה תוספת אות להתפעל. כמו 'וישמע את הקול מדבר אלי' (במ' ז, פט) – לא יאמר מתדבר. 'לא יטמא בעל' (וי' כא, ד) – לא יאמר יתטמא. ו'עם עקש ופתלתל' 28 <תתפל> (שמ"ב כב, כז) – לא יאמר תתתפל. תתמם (שמ"ב כב, כו ועוד) – לא יאמר תתתמם.

דייקות, עמ' 7, שורות 1-14

וכן המתפעלי אשר יתפעלו תבא בהם התי"ו בראש אותיות שרש התיבה. כמו מן אמר – יתאמרו כל פועלי או' (תה' צד, ד). מן ברך – יתברכו, מן גדל – יתגדל, מן קם – יתקומם, מן גר – מתגורר (מל"א יז, כ). מן עשה – יתעשה (יונה א, ו). 29

24 רשב"ם מדגים פה את כל אותיות האלף בית פרט לשבע הנדונות בהמשך: דו"ט ס"ף ש"ת. הפועל 'יתלקטו' (שופ' יא, ג) הבא בין האות נו"ן לאות עי"ן – מיותר, וכנגד זה חסר פועל לייצוג האות קו"ף. בדפוסים הישנים שולב באות קו"ף הפועל 'והתקדשתי' הנוכר לעיל בפסוק ההדגמה של האות גימ"ל. רוזין שיער שהמילה 'יתלקטו' היא תוספת גיליון לא מקורית, ולא הצביע על חסרון דוגמה באות קו"ף. ושמה התכוון רשב"ם לפועל 'יתקלטו' (מל"ב ב, כג) להדגמת האות קו"ף, והצורה השתבשה ל'יתלקטו', ומכאן 'יתלקטו'.

25 אין במקרא התפעל מן השורש שב"ר. רוזין תיקן כאן: 'מן שכר – משתכר (חגי א, ו)', וציין כי דוגמה זו מופיעה גם במחברת מנחם, דף 37. אולם ייתכן שדווקא נוסח כתב היד הוא המקורי, ורשב"ם השתמש בשורש ההדגמה השכיח אצלו, שב"ר. תדע לך, שכל שאר ארבע הדוגמות המובאות פה מובאות גם במקבילה בספר 'דייקות', ודוגמה זו אינה מובאת שם.

26 התיבה נשמטה כנראה בכתב היד בשל דמיונה לזו שאחריה. כלומר: האותיות טי"ת, דל"ת, תי"ו עצמן.

27 רוזין מעיד כי בכתב היד תוקן: ופתלתל <תתפל>, אך שתי המילים אינן מתאימות להדגמת הכלל. מרדלר מתקנת: 'מן עשת יתעשת'. אך לפי זה לא מובן מה ראה רשב"ם להביא דווקא את הפועל הזה, 28 29

ומן הכלל הזה מוצאים שי"ן וסמ"ך. שת"ו לא תקדום להם במתפעל שלהם אך אחריהם תבא. וטעם הדבר מפני שאין אדם יכול להוציאם בפה אם תקדים להם הת"ו. והנה מן שב – משתובב, סב – מסתובב, שבח – ישתבת, סל – מסתולל (שמ' ט, יז), שמר – וישתמר (מ"ו, טז). סבל – ויסתבל החגב' (קה' יב, ה). שר – כי תשתרר עלינו גם השתרר' (במ' טז, יג).

ויש אותיות אשר לא תבא ת"ו במתפעל שלהם, והנה הם זיין וצד"י. שכל תיבה שמתחלתה זי"ן תבא ד"לית אחריה במתפעל שלה, כגון מן זמר – מזדמר, מן זמן – מזדמן, מן זקר – מזדקר. וכל תיבה שתחלתה צדי תבא טית אחריה בהתפעלה, מן ציד יאמר הצטיידנו (יהו' ט, יב), מן צדק – נצטדק (בר' מד, טז). נמצאת דל"ת וטית באים במקום ת"ו להתפעל התיבה. ודלית וטית עצמם כשבאים בראש תיבה לא תבא לעולם אות במתפעל שלהם, כגון לא *יטמא' (וי' כא, א), *מדבר אליו' (במ' ז, פט), *המטהר (וי' יד, זועוד). וטעמי כל אלו המתפעלי', לפי שאין הנעת השפה כאשר תוכל הפה להוציא בנחת בלי עמל וכשלוך.

* הפירוש הדקדוקי לבראשית ב, ד (דייקות, עמ' 55, שורות 12–4)

בְּהֶרְאָם – בְּהֶרְאָ אֹתָם, וְכֵן יֹאמֵר בְּהֶכְפְּדָם, בְּהֶתְנַפְּלָם³⁰, בְּכַלְן³¹ תִּי"ו מְתוֹסַפֵּת לְהַדְגִישׁ חוץ מִיּוֹצֵא מִן הַכֹּלל שֶׁאֵין תִּי"ו בֶּאֱמַתְפַּעַל שֶׁלָּהֶם כִּמְשִׁי בְשַׁעַר הַשְּׁלִישִׁי³³, וְהֵם טִי"ת וְדִלִי"ת, מֵהֶם יֹאמֵר בְּהֶדְבְּקָם, בְּהֶדְשָׁנָם, בְּהֶטְמָאָם.³⁴ אֶל תִּטְמָאוּ' (וי' יח, כד) – יֵשׁ נוֹקְדִים אֶל תִּטְמָאוּ, וְאִי הִיָּה מִשְׁקַל רַפָּה.

ומן ידע יאמר בְּהוֹדְעָם,³⁵ ומן יקש – בְּהוֹקְשָׁם,³⁶ ובעל כרח' יגידו על יצא ישב וריעיהם בְּהוֹצָאָם בְּהוֹשָׁבָם, אך לא נמצאו בתורה כי לא הוצרכו.³⁷ [...] ומן עשה, בנה, ראה יאמר בְּהַעֲשׂוֹתָם, בְּהַבְנֹתָם, בְּהֶרְאוֹתָם.³⁸

ההשוואה בין פירוש התורה ובין 'דייקות' מורה שכל אחד מהם מרחיב בנקודה אחרת: בפירוש התורה יש הדגמה שיטתית של כל אותיות האל"ף–ב"ת, ואילו ב'דייקות' יש רק דוגמות בודדות בשלמים ואילו גזרת ע"ו נדונה בהרחבה. עוד יש ב'דייקות' מעין הסבר לתופעה, הקשור לקושי בהגייה.

כל אלה הבדלים חסרי חשיבות, שלא ניתן ללמוד מהם דבר בשאלת מוקדם ומאוחר. אבל קיים הבדל עקרוני בין שני המקומות בהגדרת התופעה עצמה: בפירוש התורה מדובר על שלוש אותיות שאין בהן תוספת אות בבניין התפעל: דל"ת, טי"ת ותי"ו, ואילו ב'דייקות' מדובר על שתיים בלבד, דל"ת וטי"ת, ואילו התי"ו אינה נזכרת. וכך גם בפירוש הדקדוקי שבספר 'דייקות' לבראשית ב, ד.

בעת כתיבת 'דייקות' רשב"ם עדיין לא היה מודע כנראה לפעלים שאות השורש הראשונה שלהם תי"ו, וחלה בהם הידמות. ואילו בעת כתיבת הפירוש השלים את הדיון בפעלים האלה, וכך עלה בידו להציג כלל רחב ויפה: שלוש האותיות הבאות כאותיות נוספות (טי"ת, דל"ת ותי"ו), כשהן עצמן ראש התיבה (=האות הראשונה בשורש) אין אות אחרת באה לפנייהן כנוספת בבניין התפעל.³⁹ ייתכן שבכוונה תחילה ניצל רשב"ם את פירושו לתורה למילה 'מסתולל' כדי להציג נוסח משופר ומתוקן לכלל שקבע בעבר.⁴⁰

של טמ"א להתפעל, כגון יטמא, תטמאו, תטמאו. רשב"ם מציין שבפסוק אחד יש מחלוקת (כוונתו כנראה לוי' יח, כד; ושמא ליח' כ, ז או ליח' כ, יח). משום כך הפיסוק המוצע כאן מתאים לכוונת דבריו יותר מפיסוק כתב היד.

35 במקרא: הַדְּעִי (יר' לא, יח).

36 במקרא: תִּקַּשׁ (דב' ז, כה).

37 כלומר, רק במקרה לא נמצאו במקרא צורות שבהן וי"ו עיצורית מן השורשים יצ"א יש"ב.

38 משפט זה הוא המשך של הדיון הקודם (בצורה 'בְּהֶרְאָם'). ככל הנראה נרשם כנוספת בגליון, והמעתיקים שילבוהו שלא במקומו (השורש עש"ה הטעה אותם).

39 כדי להדגיש את שלמותו של הכלל הביא רשב"ם בפירושו לתורה הדגמה לכל אותיות האל"ף–ב"ת. אילו היה עושה כן ב'דייקות' היה מרגיש בחסרון התי"ו. מרדלר (עבודת גמר [לעיל הערה 3], עמ' 15; דייקות, עמ' 1) טוענת כי יחס זה בין 'דייקות' לפירוש התורה עשוי ללמדנו דווקא על זמנו המאוחר של

'דייקות', כי רשב"ם ביקש לקצר את הדברים בספר הדקדוק ולהימנע מחזרה על דבריו בפירוש. אולם לדעתי טיעון כזה יכול להיאמר רק ביחס להיקף ההדגמה והדיונים הצדדיים, אך לא ביחס לגוף הכלל.

40 נראה שזו הייתה דרכו של רשב"ם: כאשר רצה לחזור בו מדברים שכתב בעבר, החיב את הדיון בהם במקום אחר. דוגמה לכך הביאה יפת ([לעיל הערה 7], עמ' 231) על איוב כז, י. יפת אף מצביעה על דמיון בדרך הדיון של רשב"ם שם ובפסוקו (שם, הערה 75).

השייך לגזרת השלמים. ושמא סבר (בטעות) כי צורת העבר ('פעל') היא אכן עָשָׂה. השו' דבריו סמוך לראש 'דייקות' (עמ' 2, שורה 6): 'מן עשה בעשות, ומן ראה בראות, ומן נטה בנטות, שברוב מקומות ת"ו באה תחת ה"א'. והשו' גם פירושו הדקדוקי לבראשית ב, ד (עמ' 55, שורות 9–12); 1, א (עמ' 61, שורות 4–5). בשום מקום מאלה לא אמר רשב"ם כי ההילוף הזה מצוי בצורות המקור דווקא.

30 במקרא באות הצורות הַכְּבִדִי, בְּהַכְּבִדִי. רשב"ם גזר על פיהן צורה בכינוי הנסתרים הדומה ל'בְּהֶרְאָם' שבפסוקנו.

31 במקרא באות צורות הפועל הַתְּנַפְּלִי, וְאֶתְנַפֵּל, וּמִתְנַפֵּל, וְצוֹרֵת הַמְקוֹר הַנְּטוּי וְלִהְתַּנַּפֵּל, אך אין צורות מקור מוחלט.

32 רק הצורה האחרונה היא בבניין התפעל ורק בה יש תי"ו. רשב"ם טוען אפוא שבכל השורשים יכולה להיותוסף תי"ו לצורות המקור המוחלט, ואז היא גורמת דגש בע' הפועל (במקרא קיימת הצורה בְּהֶתְצַטְטֵם [איכה ב, יב] בכינוי הנסתרים).

33 רשב"ם טעה בהפנייתו כאן. הדיון על תי"ו התפעל נוגע לשלמים, ולכן סבר בטעות שדן בהם בפרק השני, העוסק בשלמים. אולם למעשה החל רשב"ם לדון בצורות התפעל בגזרות ע"ו וע"ע (בפרק הראשון, העוסק בגזרות העלולות), ואגב הדיון הזה עבר לדון בת"ו של התפעל בשלמים (דייקות, עמ' 6–7).

34 אין במקרא צורות התפעל מן השורשים דב"ק, דש"ן (רק: הַדְּשָׁנָה [יש' לד, 1]). אבל יש 15 היקרויות

ג. חילופי גזרות בצורות פועל שוות משמעות

דייקות, עמ' 9, שורות 3-15

[...] יקץ - *וַיִּקֶץ (בר' כה, טז ועוד). ומה שכתו' העירה *וְהִקְצָה (תה' לה, כג) בעל כרחך אינו מגזרת *וַיִּקֶץ, שאם כן היה לו לומר *וְהִקְצָה כמו מן ישב *וְהִשְׁבָּה, או *וְהִקְצָה כמו מן ייטיב *וְהִטִּיב לטובים (תה' קכה, ד). אבל מגזרת שב קם רם הוא שיאמר מהם *וְהִשְׁבָּה לנב' (תה' גא, יד), הקימה, *וְהִרְיָמָה פעמיר' (תה' עד, ג). ודוגמתו מצינו בשתי גזרות ינק-נק: *וְהִנְיָהוּ לי' (שמ' ב, ט) מגזר' ינק, *וְהִנְיָהוּ (שם) מגזר' נק, כמו מן שב קם - *וְהִשְׁבָּהוּ *וְהִתְקִימוּהוּ.

וכמו 'מל' יהושע' (יהו' ה, ד), 'ומל... את לבבך' (דב' ל, ו), 'וימל את בשר ערלתם' (בר' יז, כג), 'ומלתם את ערלת לבבכם' (דב' י, טז) - כל אלו מגזר' שב קם בא. *וְהִנְמַלְתֶּם (בר' יז, יא), 'המול ימול' (בר' יז, יג), 'גמולו אתו' (בר' יז, כז) - מגזר' נשך נגח נפל נסב המה. ושתי גזרו' הן.

ודוגמתן מצינו עוד בשתי גזרות יעץ-עץ: *מוֹעֲצוֹת יר' ז, כד ועוד) מן יעץ, וי"ו תחת יו"ד. וכן *אֵיֶעֶץ (שמ' יח, יט ועוד). אבל *עוֹצוֹ עֶצָה (יש' ח, י) - שניהם מגזר' עץ, שב, קם, שיאמר מהם *קומו, *שובו, *באו, *סורו; *שיבה, קימה, סרה. אבל מן יעץ <יעץ> יאמר עֵצוֹ מוֹעֵצָה, כמו מן ישב - שָׁבוּ מוֹשֵׁב, מן ירד - רָדוּ מוֹרָד.

פירוש התורה, שמות ב, ט

*וַיִּתְּנֵהוּ - אין צריך לומר שהוא שתי אותיות, כמו בא, שב, קם, שיאמר בלשון מפעיל: וְהִשְׁבָּהוּ, וְהִבְיָאָהוּ, וְהִתְקִימוּהוּ; אלא מגזרת ינק הוא, ולקצר את התיבה הוא אומר וְהִנְיָהוּ במקום וְהִנְיָהוּ.⁴¹

בפסוק זה שני פעלים בהוראה שווה, אבל מנייתן צורות הפועל עולה שהם שייכים לשני שורשים שונים ולשתי גזרות שונות. בפירושו לתורה רשב"ם טוען כי שני הפעלים הם משורש אחד, אלא שחל פה תהליך פונטי של 'קיצור התיבה'. ואילו בספר 'דייקות' הוא מציג את חילוף הגזרות כאן כדוגמה אחת מני רבות של חילוף גזרות במקרא.⁴² ניתן לטעון שבעת כתיבת פירושו לתורה לא היה רשב"ם מודע להיקף התופעה של חילוף גזרות בתורה, ועל כן נאלץ להסתפק בהסבר דחוק, ואילו אחר כך, בעת כתיבת 'דייקות' כבר ראה כי התופעה נפוצה ביותר ואיננה בבחינת תמיהה.⁴³

41 רוחן סימן כאן צירי בתי"ו, ואפשר שכך היה בכתב היד.

42 יפת (לעיל הערה [7], עמ' 237, הערה 101) משווה את דרכו של רשב"ם לדרכם של מדקדקים מודרניים ואומרת: 'הדקדוקים המודרניים מגבילים את מספר השורשים ומרחיבים את החלופות בדרך נטייתם, ואילו רשב"ם גורס אחידות גמורה בדרך הנטייה, ועל כן הוא מרחיב את מספר השורשים'.

43 במבוא ל'דייקות' מרדלר טוענת: 'נראה כי חברו את ספר הדקדוק, אסף רשב"ם זוגות שורשים

אולם ראוי להעיר כי גם בפירוש התורה רשב"ם מודע בהחלט לתופעה של חילוף גזרות במשמעות אחת:

*בראשית לב, כט: כי שְׁרִית - מגזרת 'באונו שָׁרָה את אלהים' (הו' יב, ד), כמו קנה - קנית; עשה - עשית; אבל וַיִּשֶׁר אל מלאך ויוכל' (הו' יב, ה) - מגזרת שב, קם, רץ, שיאמר: וַיִּקָּם, וַיִּשָּׁב, וַיִּרֶץ.
*שמות א, טז: וְהָיָה - טעמו למעלה, כמו מן וישב <שב> - שָׁבָה (שמ' ד, ז ועוד); מן 'ארפכשד חי' (בר' יא, יב) יאמר לנקבה חַיָּיה. אבל 'אילו חַיָּיה אלף שנים פעמיים' (קה' ו, ו) - טעמו למטה ולשון זכר, מגזרת עשה, עלה, ראה.

לפיכך נראה בעיניי ההסבר ההפוך: בפירושו לתורה רשב"ם חוזר בו ממה שכתב ב'דייקות'. הוא מודע לאפשרות להסביר את שני הפעלים בפסוק - וְהִנְיָהוּ, וְהִנְיָהוּ - כגזורים משני שורשים, אך מעדיף לוותר עליה, אולי מפני ששני הפעלים באים פה בפסוק אחד ובקשר הדוק זה לזה - כציווי וביצוע. הפתרון שרשב"ם מציע פה - שווא נע כקיצור של תנועת הצירי - הוא פתרון ייחודי למקרה הזה ואי אפשר להשתמש בו בשאר הדוגמות שהביא לחילוף גזרות.

ד. טעמי המקרא

הפירוש הדקדוקי לבראשית א, ה (דייקות, עמ' 49, שורה 19; עמ' 50, שורות 1-4) יום אָתָּד - אבל כל אָתָּד דבוקי' הם: 'אָתָּד ההרים' (בר' כב, ב), 'אָתָּד העם' (בר' כו, י), 'קָאָתָּד שבטי ישראל' (בר' מט, טז). ופת' אחד מן ההרים, אחד מן העם, אחד מן שבטי ישראל'.

'לא חמור אָתָּד מהם נשאתי' (במ' טז, טז) צריך לפ' לא חמור אחד נשאתי מהם. וגם הניגון מוכיח, שה'שופר מהפך' אינו ב'חמור' אלא ב'אחד', להפרידו מתיבת 'מהם' ולתברר למעלה.

פירוש התורה, במדבר טז, ט

לא חמור אָתָּד מהם נשאתי - אפילו חמור אחד לא נשאתי מהם כשאר משתוררים על העם, ואם כן - למה מפשיעים אותי בשררה? ואם היה נקוד 'לא חמור אָתָּד מהם', פתרונו יהיה: חמור של אחד מהם; כמו 'אָתָּד העם' (בר' כו, י) וכמו 'את אָתָּד מהם' (במ' טז, ט).

מגזרות

שונות, ושינה את דעתו ביחס לזוג השורשים ינ'ק/נק' (עמ' 1).

בשני המקומות רשב"ם דן בפירוש הכתוב במדבר טז, טו, ותוכן דבריו דומה: ניקוד המילה אָהָד מחייב לפרשה כמתייחסת למילה 'חמור'. ב'דייקות' נוספת לכך ראה מטעמי המקרא: המילה אחד מוטעמת ב'שופר מהפך' המורה על הפסקה.

האם מצא רשב"ם ראייה חדשה והביאה בספר 'דייקות' (המאוחר – לדעת ילון ומרדלך), או שמא להפך: רשב"ם חזר בו מן הראיה שהביא ב'דייקות' והשמיטה בפירוש התורה (המאוחר – לדעת?) לבידור העניין ראוי להתבונן בפירושו של רשב"ם לדברים יא, ל:

אחרי דרך – הרי הם כמו שני 'פשטות', אבל בשביל שטעמו של דרך באות ראשונה, נעשה 'שופר מהפך'.

הכלל שרשב"ם הוסיף כאן הוא מכללי התמורה של טעמי המקרא: הטעם 'פשטא' המוטעם בראש המילה (ושולט על מילה זו בלבד) נהפך לטעם 'תיב'. רשב"ם טוען אפוא כי במילה 'דרך' בפסוקנו בא המפסיק הקרוי בימינו 'תיב' (הנדיר בהקשר הטעמים הזה, אחרי 'פשטא'), ולא הטעם המשרת השכיח 'מהפך'⁴⁴.

רשב"ם מכנה את המפסיק שהוא תמורת ה'פשטא' 'שופר מהפך'. אולם ב'דייקות' הוא מכנה באותו השם את הטעם המשרת הקרוי כיום 'מהפך', ומייחס לו תכונה של הפסק. נראה אפוא כי בעת שכתב את 'דייקות' לא הכיר רשב"ם כראוי את כללי הטעמים, ובעת כתיבת פירושו לתורה כבר הכיר בשגיאתו בספר 'דייקות' ונסוג ממנה.⁴⁵ ראוי לציין כי רשב"ם המעיט לעסוק בטעמי המקרא, פרט לעניין צורות ההפסק, הקשורות בטעמים 'אתנחתא' ו'סוף פסוק'.⁴⁶ מלבד שתי התייחסויותיו ל'שופר מהפך' שנדונו כאן, מצאתי שלוש התייחסויות נוספות לטעמי המקרא:

בראשית מט, ט: מטרף בני עלית – [...] והמפרשו במכירת יוסף, לא ידע בשיטה של פסוק ולא בחילוק טעמים כלל.

44 רשב"ם מתכוון בדבריו להשיג על פירוש רש"י בפסוקנו. רש"י לומד מן הטעמים שיש להפסיק אחרי המילה 'אחרי', שכן 'אחרי נקוד בפשטא ודרך נקוד במשפל', וגם בפירושו ליהושע ז, טו הוא מביא את פסוקנו כדוגמה ל'מקראות שהטעם מחלקן'.

45 למען הדיוק יאמר: הוכחתו של רשב"ם מן הטעמים אינה מופרכת לגמרי, שהרי ברוב המקרים כאשר בא רצף הטעמים 'קדמא' (משרת), 'מהפך' (משרת), 'פשטא' (מפסיק), החלוקה התחבירית של הקטע היא במילה המוטעמת ב'מהפך' ולא בזה המוטעמת ב'קדמא'. ראו: מ' ברזיאר, טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת, ירושלים תשמ"ב, עמ' 95. אבל הצעתו של רשב"ם ש'מהפך' יבוא במילה 'חמור' מופרכת לחלוטין ומוכיחה שראה בו טעם מפסיק.

46 לצורות ההפסק ב'אתנחתא' וב'סוף פסוק' רשב"ם נזקק שבע פעמים בספר 'דייקות' (עמ' 24, שורה 5; עמ' 32, שורות 7–3; ובפירוש הדקדוקי לבראשית א, ב; ב; ג, ט; ג, טו), פעמיים בפירושו לויקרא יד, נו; כו, לה), שמונה פעמים בפירושו לאיוב (יפת [לעיל הערה 7], עמ' 224–225) ושלוש פעמים בפירושו למגילות (קה' ג, טו; רות ב, יד; אס' ה, טו).

שמות טז, כג: אָפּוּ – אָפּוּ היה לו לומר, בחטף פתח קטן (=חטף סגול), כמו מן אכל – אָכַל, מן אמר – אָמַר, מן אפה – אָפָה, לשון ציווי; אלא בשביל שאינו מחובר לאחוריו, אלא מנוגן ב'רביע' שהוא מניגוני המלכים, לכן נקד בצרי [...].
במדבר יג, ב: הטעם שתחת 'כל' מוכיח פירושו: כל אלה ה'י"ב הנה יהיו <כל אחד> הנשיא להתנדב ללכת, כמו 'כל שתה תחת רגליו' (תה' ז, ט).

דבריו בשמות טז, כג ראויים לדיון מיוחד, הקשור לצורות ההקשר וההפסק. כאמור, רשב"ם מרבה להעיר על צורות הפסק הבאות בטעמים 'אתנחתא' ו'סוף פסוק'. אולם בכמה מקומות בספר 'דייקות' הוא דן בצורות הפסק הבאות בטעמים אחרים.⁴⁷ במקרים האלה הוא נמנע מלהזקק לטעמי המקרא, ובמקום זאת הוא משתמש בהגדרות תחביריות ומבחין בין תיבה ה'עונה למטה', או 'מוסבת לדבור התחתון', כלומר הקשורה מבחינה תחבירית להמשך המשפט, ובין תיבה ה'עונה למעלה', או 'מוסבת לדבור העליון' או שהיא 'עומדת בעצמה'. בעזרת ההגדרות האלה הוא מסביר את הצורות ה' שְׁמָעָה ה' סִלְחָה' (דנ' ט, יט – המילים מוטעמות ב'פשטא' וב'זקף'), 'עמדו עמדו' (נח' ב, ט – 'טיפחא'), 'למגדול ועד קטן' (אס' א, ה – 'תביר'), 'אמתחת הקטן' (בר' מד, ב – 'זקף'), 'ואדם אין' (בר' ה, ה – 'זקף'), 'ומותר האדם מן הבהמה אין' (קה' ג, יט – 'זקף').

גם בפירושו לשמות טז, כג הוא מנמק בדרך הזאת את הצורה אָפּוּ – 'בשביל שאינו מחובר לאחוריו'.⁴⁸ אולם כאן הוא מוסיף התייחסות לטעמי המקרא 'אלא מנוגן ברביע שהוא מניגוני המלכים'. להודיע: לא רק 'אתנחתא' ו'סוף פסוק' יכולים לגרום הפסק, אלא גם טעמים מפסיקים נוספים.⁴⁹

47 דייקות, פרק ה, עמ' 47, שורות 1–13; עמ' 48, שורות 4–5; הפירוש הדקדוקי לבראשית א, טז ('הקטן'; עמ' 52, שורות 8–12) ולבראשית ב, ה ('אין'; שם, עמ' 55, שורות 18–19).

48 וכן בפירושו לדברים כו, יא: 'אלף [...] – לפי שהוא סוף דבור, הלמ"ד קמץ; אבל אלף – מחובר לשלפניו'.

49 אפשר שהגיע לידי רשב"ם בינתיים אחד מגלגוליו של 'שער הטעמים' המופיע בקונטרסי המסורה ובספר 'דקדוקי הטעמים', ונאמר בו: 'אלו הטעמים שנים עשר, בדת ומוסר, מלאים בלי מחסר, זה עם זה נאסר, כמלך וגבור ושר [...] שני רביע, לטעמים יופיע, ובהם יפגיע'. ראו: דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר, מהדורת א' דותן, ירושלים תשכ"ז, שער א, עמ' 108. אמנם לפי הנוסח הזה, שהוא הנוסח המקורי, ה'רביע' אינו כלול בקבוצת שנים עשר המלכים. אבל כבר בתקופות קדומות הרגישו בקושי הזה ותיקנו את הנוסח, וגם בעל החיבור הקדום 'הוריית הקורא' כלל בספרו עיבוד כזה. ולפיכך ייתכן שליד רשב"ם הגיע אחר הנוסחים המעובדים. ראו: דקדוקי הטעמים, שם, ניתוח שער א, עמ' 152–153; הנוסחים האחרים לשער א (עמ' 183–285); ספר הוריית הקורא, מהדורת דירנבורג – J. Dérenbourg, 'Manuel du lecteur d'un auteur inconnu publié – accompagné de notes', *Journal Asiatique*, 16 d'après un manuscrit venu de Yemen et accompagné de notes', pp. 379–380 (1870). שנה לאחר מכן הוציא המחבר לאור כתופים עם מספור עמודים עצמאיים. ראו: J. Derenburg, *Manuel du lecteur...*, Paris 1871, pp. 71–72; ספר דקדוקי הטעמים, סעיף 17, מהדורת י' בר הו' שטראק, ליפסיה 1879 [נ"צ ירושלים תש"ל], עמ' 18.

ה. פירוש רשב"ם לאיוב

בפירושו לאיוב כו, ח רשב"ם דן באריכות בפועל יִשְׁלַח. יפת מציינת⁵⁰ כי רשב"ם חוזר בו פה ממה שפירש בפירושו לספר שמות לפסוק 'שֶׁל נַעֲלִיד' (שמ"ג, ה).⁵¹ שם עולה מדברי רשב"ם כי שֶׁל הוא מן השורש נש"ל, ואילו באיוב הוא מאריך להוכיח כי שורש 'שֶׁל' הוא של"ה. אריכות הדיון בספר איוב באה בעקבות סטייתו של רשב"ם מפירושו לתורה. דבריה של יפת מסתברים. ואם אמנם כך, הרי לנו ראייה לכך שפירוש איוב נתחבר לאחר הפירוש לתורה.

אשר לספר 'דייקות': יפת הקדישה פרק ארוך להצגת תורת הלשון של רשב"ם בפירושו לאיוב.⁵² ורשמה נקודות מגע והשוואות רבות בין הפירוש לאיוב ובין ספר 'דייקות'. אין היא דנה בשאלה מי מן השניים קדם, וממילא אינה מביאה ראיות לכאן או לכאן.⁵³ במקרים מסוימים ניתן למצוא בפירוש איוב דיון דקדוקי נקודתי במילה מסוימת, ודיון רחב באותו נושא בספר 'דייקות'. אולם מצב כזה אין בו הוכחה לסדר הזמנים, משום שטבעו ותפקידו של החיבור הפרשני הוא להסביר את המילה בהקשרה ולא לדון בתופעה דקדוקית. מעניין יותר הוא המצב ההפוך: אם אנו מוצאים בפירוש איוב תובנה דקדוקית שאינה נמצאת בספר הדקדוק במקום הדין באותו עניין – ניתן אולי להביא מכך ראייה שרשב"ם הגיע לתובנה זו רק בשלב מאוחר, לאחר שספר 'דייקות' כבר הושלם. מצאתי שני מקרים מסוג זה:

(א) רשב"ם קובע כי שלוש הן התנועות הבאות לפני הדגש בפעלים ב'משקל דגש' – אַהּ אִי או – ומדגים בפעלים וְיִשְׁבֵּר, וְיִכְלֹל, שִׁבֵּר (עמ' 24, שורות 1–2). בהמשך הוא מדבר על תשלום דגש בבניין פועל וקובע כי לפני האותיות ארע"ה יבוא 'מלא פום' (=חולם) במקום שורק (עמ' 24, שורות 11–16). להשלמת התמונה היה מקום לצפות להדגמה של תשלום דגש בתנועות אַהּ וְאִי. אולם עניין זה אינו נדון ב'דייקות' אלא רק בפירוש התורה ובאיוב:

50 יפת (לעיל הערה 7), עמ' 231.

51 שמות ג, ה: 'שֶׁל – הַשֵּׁלֶךְ, מגזרת "ונשל גוים רבים" (דב' ז, א). כאשר יאמר מן "נסע" – "סעו" (דב' ב, כד), כן יאמר "סע", לשון צויה. "וגם של תשלו לה" (רות ב, טז). *איוב כו, ח: [כִּי] יִשְׁלַח כְּמוֹ כִּי יִשְׁלַח" לשון מפעיל, ולשון הסרה וחליצה כמו "של נעלך" (יהו' ה, טו) שהוא מן שְׁלַח בפעל של ה"י. כי כאשר יאמר בלשון ציווי תל (מל"א יג, ו) במקום חלה, נס (דנ' א, יב) נסה, כל פְּלַח (תה' יט, נד), גַּל (תה' קט, יח) גלה, כֶּסֶף, חוֹ תְהִי, צו (וי' ו, ב ועוד) צַהַה (יהו' ה, טז ועוד). קו קָה (תה' כו, יד), כן יאמר שֶׁל בלשון ציווי. והמקרא הזה שנ' ביואב מוכיח עליו "לדבר אתו בשלי" (שמ"ב ג, כז) וכו'.

52 יפת (לעיל הערה 7), עמ' 209–276.

53 מכמה ניסוחים של יפת משתמע שספר 'דייקות' נכתב לאחר פירוש איוב. כגון: 'רשב"ם היה ער לתכונה זו של חיבוריו הפרשניים [העדר השיטתיות בדיון הדקדוקי – "ע" וניסה להשלים את הדיון הלשוני בכתובת פירוש מיוחד" (לעיל הערה 7), עמ' 211, הערה 9]; 'בשני המשקלים [...] ראה משקלים סבילים, והוא שב ודן בהם ב"ספר דייקות" (שם, עמ' 224).

פירוש התורה, בראשית מט, ה: [...] מְכֻרְתֵיָהֶם מִשְׁקַל דָּגֵשׁ הוּא, כְּמוֹ מְסִיבוֹתֵיהֶם, לְשׁוֹן קוֹרְבָה; אֲבָל הַרִי"ש – בְּמִקוֹם הַחִירֵק נִהְפַּכְתָּ לְצַדִּי, הוּא קִמְץ קָטָן, כְּמוֹ בְּרַךְ (תה' ג, ג) תַּחַת בְּרַךְ, אִיבַד וְשִׁיבַר (איכה ב, ט); וְכֵן 'חֶרֶף ה' (תה' עד, יח); 'וְשֵׁרֵת אֶת אַחִיו' (במ' ח, כו); כֻּלָּם מִשְׁקַל דָּגֵשׁ. איוב א, ה: וּבְרַכּוּ – מִשְׁקַל חֶזֶק הוּא, וּלְפִי שְׁלֵא תִדְגִישׁ רִי"ש נִנְקַדְתָּ בִּי"ת בְּקִמְץ קָטָן בְּמִקוֹם חֶרֶק וְכִמּוּהוּ הִרְבֵּה.⁵⁴

(ב) בפירושו לאיוב ג, ו ('יַחַד') רשב"ם דן בצורות עתיד מקוצר מגזרת ל"ה, ואומר:

וְכֵן נְהוּגוֹת אוֹתוֹת בְּג'ד'כ'פ'ת' הַבְּאוֹת בְּסוֹף הַתִּיבָה בְּגוֹזֵר פֶּעַל שֶׁל ה"י שֶׁהֵן דְּגִישוֹת וְנִנְקַדוֹת בְּחֶטֶף, כְּמוֹ וַיִּשְׁבֵּ מִן שְׁבָה וַיִּפְתֵּ מִן פֶּתַח, יִפֹּת אֶל־הַיָּם, וַיִּבַּךְ, וַיִּרַד מִן רֵדָה. וְכֵן יַחַד מִן חֵדָה, אֲבָל חֵי"ת אֵינָה יְכוּלָה לְהִינְקַד בְּחֶטֶף מִפְּנֵי חוּזֵק קְרִייתָהּ.

ב'דייקות' (עמ' 2, שורות 15–17) נדונה ההבחנה בין קל להפעיל בצורות כגון וַיִּפְּן–וַיִּפְּן. ושם נזכרות גם צורות המסתיימות בבגדכפ"ת ללא הבחנה:

*"מִן בְּנָה – וַיִּבְנֶה (יהו' יט, נ ועוד) או וַיִּבֶן (בר' ב, כב ועוד). מִן בְּרָאָה – וַיִּרְאָה (שמ"א יז, מב ועוד).⁵⁵ מִן שְׁבָה – וַיִּשְׁבֵּה, וַיִּשְׁבֵּ (במ' כא, א ועוד). בְּכָה – וַתִּבְכֶּה וְלֹא תֵאכַל" (שמ"א א, ז) וַיִּבְכֶּךָ (בר' כז, לח ועוד). מִן קָרָה – וַיִּקְרָה, וַיִּקְרָה (מקנה) <מקרה> (רות ב, ג) וכו'.

ושמא בעת שכתב את 'דייקות' טרם עמד רשב"ם על התצורה המיוחדת לאותיות בגדכפ"ת בגזרה זו.⁵⁶

1. נתונים היסטוריים

הנתונים ההיסטוריים המעידים על זמן חיבורם של ספרי רשב"ם הם מועטים, ואי אפשר להגיע מהם למסקנות חד-משמעיות.

בספר 'דייקות' (עמ' 23, שורה 17) נזכר ר' יעקב בר' שבתי מאריך יוון. וכבר ציין

54 רשב"ם אינו דן בתשלום דגש באות אל"ף, כגון 'מֵאֵן' ו'בֵּאר'. תשלום דגש בתנועת השורוק נדון גם באיוב ג, ג; יח, טו. ראו: יפת, שם, עמ' 223.

55 הצורה השכיחה 'וַיִּרְאָה' אינה מתאימה לכלל ההבחנה של רשב"ם בין בניין קל לבניין הפעיל. נראה שלא ידע להסבירה והתעלם ממנה, גם פה וגם בפירושו הדקדוקי לבראשית א, ג.

56 נגד הראיה הזאת ניתן לטעון כי יש במקרא צורות הריגות, כגון וַיִּרְבֵּ וַיִּנְרַף, שבהן אותיות בגדכפ"ת באות בלא דגש ובלא שווא לפניהן. ודווקא הצורות האלה הובאו לדוגמה בהמשך הדיון בספר 'דייקות' (עמ' 3).

שטיינשניידר כי שמו של החכם הזה נזכר בפירוש דברי הימים בכ"י מינכן 57. מחבר הפירוש מציין כי למד מתלמידי ר' יעקב בר' שבתי. י' תא-שמע קבע כי זמן חיבורו המשוער של פירוש דברי הימים הוא סוף המאה השתים עשרה או תחילת המאה השלוש עשרה, ותקופת פעילותו המשוערת של ר' יעקב בר' שבתי הייתה ברבע הראשון או בשליש הראשון של המאה השתים עשרה.⁵⁷

כל אלה הערכות, ואין מדובר בקביעה מדויקת חד-משמעית. ומכל מקום, היא מתאימה יותר לסברה שרשב"ם (1080–1160 לערך) חיבר את 'דייקות' בצעירותו, ולא בסוף ימיו. מסכת נתונים נוספת שיש להתחשב בה קשורה לר' אברהם אבן עזרא ויחסו לפירוש רשב"ם. חוקרים רבים דנו ונתעצמו בשאלות אלה.⁵⁸ אולם הדעה הרווחת והמוסכמת כיום היא ש'הפירוש הקצר' של רשב"ם לע"ל לספר שמות ופירושו הרגיל לשאר חומשי התורה נתחברו באיטליה קודם שנת 1145, ואין בהם התייחסות לפירוש רשב"ם לתורה. 'איגרת השבת' של רשב"ם נכתבה בשנת 1159 כתגובה לפירוש רשב"ם לבראשית א, ה (ונחלקו החוקרים אם הגיע אז לידי רשב"ם פירוש רשב"ם לתורה בשלמותו או רק ציטוטים ממנו). אשר לפירוש הארוך לספר שמות חלוקות הדעות: יש מקדימים את כתיבתו לשנת 1153 או לשנת 1156, ויש מאחרים אותה לאחר 'איגרת השבת'; יש המוצאים בה זיקות המוכיחות שפירוש רשב"ם עמד לנגד עיניו של רשב"ם בעת כתיבתה, ויש המפקפקים בהוכחות האלה וסבורים כי רשב"ם הכיר את ביאוריו של רשב"ם לכמה כתובים, אך חיבורו הכתוב של רשב"ם לא עמד לפניו. לאחרונה זיהה מונדשיין עקבות ברורים של פירוש רשב"ם ב'שיטה שלישית' לבראשית שנכתבה בסוף ימיו של רשב"ם.

מה ניתן להסיק מכל זה לענייננו? לכאורה ניתן לטעון שרשב"ם לא הכיר את פירוש רשב"ם בעת כתיבת 'הפירוש הקצר' מפני שטרם נכתבו באותה עת או מפני שנכתבו זמן קצר קודם לכן וטרם יצא טיבם בעולם. לפיכך נראה שרשב"ם כתב את פירושו לתורה בזקנותו, והדבר מחזק את הסברה שספר 'דייקות' נכתב בצעירותו. אולם מובן שראיה זו אינה מוחלטת, ולצורך ביסוסה יש לדון בגורמים רבים נוספים, כגון הקשרים התרבותיים

57 M. Steinschneider, 'Miscelle', *Zeitschrift für hebräische Bibliographie*, 19 (1879), p. 22

58 ראו: י' תא-שמע, 'פירוש דברי הימים שבכ"י מינכן 5', א' דוד (עורך), מגנזי המכון לתצלומי כתבי היד העבריים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 136–137; הנ"ל, 'קונטרסי "סודות התפילה" לרבי יהודה הסיד', תרביץ, סה (תשנ"ו), עמ' 74–75, והערה 25; דייקות, עמ' ז; מרדלר, 'רבי שמואל בן מאיר (רשב"ם) והדקדוק העברי' (לעיל הערה 3), עמ' 11.

59 ראו: א' מרגליות, 'יחס שבין פירוש הרשב"ם לפירוש הרשב"ם על התורה', מ"ד קאסוטו, י' קלוזנר ו' גוטמן (עורכים), ספר אסף: קובץ מאמרי מחקר: מוגש לכבוד הרב פרופ' שמואל אסף... למלאת לו ששים שנה, ירושלים תשי"ג, עמ' 357–369; א' סימון, 'לדרכו הפרשנית של הרשב"ם על-פי שלושת ביאוריו לפסוק אחד', בר-אילן, ג (תשכ"ה), עמ' 130–138; א' מונדשיין, 'לשאלת היחס שבין פירושיהם של רשב"ם ורשב"ם לתורה: בחינה מחודשת', תעודה, סז–ז (תשס"א), עמ' 15–46; יפת (לעיל הערה 7), עמ' 52 והערות 19–20. וראו בדבריהם הפניות לדברי חוקרים קודמים.

בין יהודי איטליה וצרפת, העיסוק בפרשנות המקרא על דרך הפשט במקומות אלה, ונכונותו של רשב"ם להתאמץ כדי לתור אחר פירושים חדשים.⁶⁰

סיכום

משקלן המצטבר של הראיות שהובאו כאן מטה לדעתי את הכף ומוכיח כי ספר 'דייקות' הוא חיבור נעורים של רשב"ם. בביטוי 'מנעורי' הגדיר אותו רשב"ם עצמו לפי הפירוש שפירשנו בדבריו.

צא וראה עד כמה היה כוחו של רשב"ם גדול בגילויים, בפענוחם ובניסוחם של חוקי הדקדוק של הלשון העברית. ואל כל אלה הצליח להגיע בגיל צעיר יחסית. משהשלים את ספר הדקדוק, נטל על עצמו משימה מקיפה רחבת היקף – לפרש את התנ"ך כולו פירוש לשוני. ייתכן שעד מהרה חש שפירוש כזה הוא טכני מדי, ומרוכות בו החזרות. שוב ושוב הפנה את הקורא אל 'ספר העליון', הוא ספר הדקדוק שבראש חיבורו. אפשר שלבו של רשב"ם נמשך לחבר פירוש רחב יותר שלא יצטמצם לביאורים לשוניים, אלא ירחיב את היריעה וידון בשאלות של תוכן ומבנה ויחשוף את פשוטו של מקרא. הפרקים הראשונים של ספר בראשית נותרו אפוא כמצבה אילמת למפעל פרשני יומרני שלא יצא אל הפועל.

60

לאחר מסירת המאמר לדפוס הרצתה רונאלה מרדלר בקונגרס השמיני של האיגוד האירופי למדעי היהדות (EAJS) שהתקיים במוסקבה ב-27 ביולי 2006. מרדלר הראתה בראיות ברורות כי ב'שיטה אחרת' של ר' אברהם אבן עזרא לספר בראשית, שנכתבה כנראה בשנת 1157, הוא מתייחס כמה פעמים לספר 'דייקות'. סביר אפוא להניח כי 'דייקות' הגיע לידי רשב"ם בסוף ימיו. אולם גם הנתון הזה אינו יכול להוות ראיה ברורה לזמן חיבורו של הספר.

נספח

מהדורת שטיין לספר 'דייקות'

המהדורה הראשונה של ספר 'דייקות' היא כאמור מהדורתו של יום טוב שטיין (Ludvig Stein), שפורסמה בשנת 1923 בכתב העת - *verbandes in der Slovaei* (=לוח אר"ש), שיצא לאור בעיר Trnava אשר בסלובקיה. מהדורה זו פורסמה בידי אביו של המחבר, מאיר שטיין, והוא מקדים לה תיאור מרגש של נסיבות הפרסום. בנו יום טוב, שנולד בשנת תרנ"ו (1896), למד חמש שנים בבית המדרש לרבנים בברלין ובאוניברסיטה שם. אחר כך התמנה כרב בעיר בוסקוביץ', אך לאחר זמן קצר חלה ומת, בר"ח כסלו תרפ"א (1920). האב האומלל מספר שנותרו בידו רק כתבים בודדים של בנו, וכן 'מלאכתו אשר הכין לפני מורי האוניווערזיטאט שנתקבלה על ידי מוריו, דהיינו אודות דקדוק כת"י שמצא בבערלין וכיאר בהקדמתו שזאת הדקדוק מעט בעל הרשב"ם נובע'. עבודה זו נשלחה אל האב לאחר מות בנו, והוא דאג להוציאה לאור. והיא היא מהדורת ספר 'דייקות'.

בשנת תשס"ה הלך לעולמו הרב אליהו כ"ץ ז"ל, שעלה מברטיסלבה בראשית שנות השבעים של המאה העשרים וכיהן שנים רבות כרב הראשי של באר שבע. בנו, ידידי ד"ר מנחם כ"ץ, העביר לעיוני שתי מחברות כתובות בקפידה שנמצאו בעיזבונו. אחת המחברות מחזיקה את ספר 'דייקות' לרשב"ם. תחילה סברתי שכותב המחברת העתיק בכתב יד את הפרסום בכתב העת, אולם בדיקה העלתה שמחברת זו היא כתב היד המקורי של יום טוב שטיין. בדפי המבוא הכתובים בגרמנית נמצאו תיקוני סגנון בעיפרון, שהרי גרמנית לא הייתה שפת האם של הכותב. כמו כן נמצאו סימני תיקון שנעשו לקראת ההבאה לדפוס. גם הערות השוליים המקוריות מוספרו מחדש בהתאם לעימוד שבדפוס. השויות את כתב היד של שטיין אל גרסת הדפוס, ומצאתי כי כמהצית מן הטעויות במהדורת שטיין שציינה מרדלר במהדורתה הן באשמת המביא לדפוס ואינן מצויות בכתב היד המקורי.

המחברת השנייה מכילה העתקה של כ"י ברלין Or. qu. 647, בראשה ספר 'דייקות' ובהמשך העתקה של דפים נוספים מכתב היד. העתקה זו שימשה בסיס לעבודתו של שטיין ועל פיה הכין את מהדורתו.

מבחינה מדעית, אין חשיבות מיוחדת למחברות, שהרי כתב היד המקורי שתוכנן הועתק ממנו קיים ועומד. עם זאת, גילוייה של המהדורה המקורית לאחר שנים רבות כל כך ולאחר מוראות השואה הוא מאורע מרגש ויוצא דופן.

זוהי, ואם לא נמצאה הרהדורה הראשונה של ספר 'דייקות', מתוך מחברתו של יום טוב שטיין - המהדורה הראשונה של ספר 'דייקות'.

